

nagy angol világlapok hosszú cikkekben ösztönözték „leleplezésekre.“ Kossuth mindezekre nem válaszolt. Meghitt, bizalmas barátain kívül senkinek nem írt, sehol gyűlésen többé fel nem szólalt. Némán tűrte a bekövetkezett eseményekben való nagy csalódását. Igaz, e néma fájdalom volt az egyetlen, mit méltósággal tehetett.

Kétségtelen dolog, hogy az angol-magyar unitárius relációk nagy mértékben hozzájárultak Kossuthnak angliai sikereihez; viszont ép oly igaz az is, hogy Kossuthnak agitációi nagy mértékben megszilárdították a magyar-angol unitárius barátságot, amelyen — s e tanulmány főtárgyát illetőleg épen ez a fontos — sem a villafrancai békekötés, sem utóbb Kossuthnak másik nagy csalódása, a Deák Ferenc-féle 1867. évi kiegyezés, nem változtatott semmit. Az angol közvélemény mind mai napig a Kossuth által megalapozott magyar szimpátián keresztül ítélte és ítéli meg a magyarságot s benne az unitáriusokat. Ezért — hogy a sok más egyébről most ne szóljunk — Kossuth Lajos feledhetetlen marad mindörökké a magyar unitáris egyháztörténetben is.

Dr. Borbély István.

BRASSAI SÁMUEL.

A KOLLÉGIUMI TANÁR.

1836. aug. 16-án Molnos Dávid, a földrajz és történelem tanára, kolerában váratlanul meghalt.¹ Daniel Elek főgondnok javaslatot tesz a főjegyzői és tanári állás betöltésére. Utóbbira Nagyajtai Kovács Istvánt, Mikó Lőrincet vagy Brassait javasolja, csak „modo provisionis“. A Képviselő Tanács nem fogadja el a javaslatot, hanem helyettesítéssel tölti be az állomásokat. Az 1837. febr. 7-től tartott Főtanácson megismétli indítványát. A Főtanács Brassait megválasztja „az érdekllett cathedra állandólagi betöltésére.“ Az ajánlattevő főgondnok csak helyettesül való megválasztását ajánlja, a Főtanács véglegesnek választja. A másik feltűnő jelenség: eddig tanár csak

¹ Forrásaim az egyházi képviselő és főtanácsi, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek.

felszentelt pap lehetett. Brassainak tetszésére bizzák, hogy felszentelteti-e magát vagy nem. Mindezek arra mutatnak, hogy Brassai tudományos hírneve a tanárválasztó Főtanács tagjai előtt meg volt alapítva. Pedig a hangulat — amint Kőváry írja — nem egységesen nyilvánult mellette. Voltak, különösen a régi szabású és gondolkozású tanácsosok között olyanok, akik bizonyos idegenkedéssel fogadták Brassait, akiről Szilágyi a Clio-perben írt erős kritikája miatti bosszankodásában világgá kiáltotta, hogy iskolát rendesen sehol sem végzett s klavirmester.

Március 2-án köszönt be a Tanács határozata alapján *magyar nyelven* „a netalán felesen megjelenendő hallgatók tekintetéből.” Székfoglalójának címe: „Az idő s a nemzeti karakterek befolyása a historiáirásra.” Montesquieu szellemében írt dolgozat, mely az iskola középkori légkörétől erősen elütően az új idők lelkét leheli. Már itt, ez első hivatalos ténykedésénél kitűnt, hogy az a körülmény, amit Szilágyi rosszmájú csufondárossággal szemére vetett, nemhogy baj volna, de egyenesen olyan előny, amely Brassai megkezdődő reformmunkáját egyenesen lehetővé tette. Ez pedig abban áll, hogy Brassait a maga reform-gondolatai merész kifejtésében és életbeléptetésében nem tette félénkké, habozóvá és bátortalanná az az elfogultság és lenyűgözöttség, amelynek a terhét és bélyegét a régi iskola a maga szigorúan kimért rendjével és főképp középkori formákon, rendszereken és felfogásokon megmerevedett szellemével mindenkire rányomott, aki azt egészen kijártá s kinek szellemi ereje nem volt elég nagy ahhoz, hogy azt magáról lerázza.

Brassaival eddig Concha, Kozma, Fitz József, tanári működésével Kőváry és Boros foglalkoztak behatóbban. Kőváry a volt tanítvány szeretetével és nagyrabecsülésével, a közvetlen személyes tapasztalatok és élmények meggyőző erejével egy néhány markáns vonással rajzolja meg Brassainak, a nagy tanítónak, az arcképét. Nem foglalkozik kora hivatalos aktáival, amelyek nekünk, akik nem részesülhettünk abban a szerencsében, hogy lábainál ülhessünk s tanítását hallgathassuk, érthetővé teszik s megmagyarázzák azt a korszakos fordulatot, amelyet az unitárius kollégium történetében Brassai neve jelent. Boros használja ugyan a forrásokat, de nem tárja fel kellően a magyar középiskola azon korbéli tanulmányi rendjét, a taní-

tás módját, eszközeit, a tanár- és tanítóképzés rendszerét, a diáktársadalom részletesen szabályozott, aszkétákat nevelni szándékozó szigorát. Így aztán nem is tudja kellően megokolni s valószínűvé tenni azt a megítélését, hogy Brassai tanári működését egyenesen „forradalminak“ nevezi. Ez alkalommal nincs terünk s nem szándékozunk ezt a munkát elvégezni.¹ Most csak tanári működésének legkiemelkedőbb vezető szempontjait és gondolatait fogjuk vázlatosan érinteni. Hogy ezt tehesük, röviden ki kell térnünk a magyar közoktatásügy akkori reform-törekvéseinek vázolására.²

Brassai tanári működésének megkezdési ideje a magyar reform-korszak dicsőséges útbaindulásának és sikerekkel kecsegtető küzdelmeinek kora. Mária Terézia alatt Bessenyeiék, Révayék kezdik a nemzeti szellemet ébresztgetni nagy álmaiból. De működésük egyelőre nem egyéb, mint a felvilágosodás eszméitől átítatott nemzeti szellemű általános kulturtörekvés, mely a főuraink és asszonyaink ajkán, a városi polgárok kereskedelmi és ipari életében elnémult magyar nyelvet akarja jogaihoz juttatni. II. József germánizáló rendeleteinek visszavonása nagy lelkesedést keltett a lelkekben s a törvényhozás termében és a magyar közélet forumain egy mozgalmat indított meg, amely rengeteg sok küzdelem között a kormány ellenkező gáncsoskodásai és törekvései ellenére is a 40-es években a magyar nyelv jogait juttatta diadalra. A közélet, a törvényhozás, az iskola nyelve egyaránt a latin volt, mikor külföldön a nemzeti nyelvek már régen elfoglalták mindenütt az őket jogosan megillető helyüket. És sajátságos történelmi jelenség, hogy akik nálunk a magyar nyelv érdekében, a magyar nemzeti szellemű műveltség érdekében a latin egyedüli és kizárólagos uralma ellen harcot indítanak, azokkal a kétségtelenül jó magyar érzésű, idősebb nemzedékhez tartozó, közéleti emberekkel kerülnek szembe, akik a latinhoz épen a magyar történelmi tradíciók alapján ragaszkodnak. A mi a magyar közélet és törvényhozás terén történt, ugyanaz ment végbe kicsinyben a magyar iskolában is. A tanítás nyelve itt is a latin, s a magyar nyelv, mint tantárgy, csak 1791-től fogva szerepel a tanulmá-

¹ Ha anyagi lehetőség nyílik, azt egy külön tanulmányban részletesebben megteesszük.

² Kornis Gyula: A magyar kulturpolitika száz évvel ezelőtt. Budapesti Szemle, 1926. jul. sz.

nyok sorában, még pedig az egész ifjúságra csak összevontan és csak heti két órában. És a magyar nyelvet latinul írt nyelvtanból tanítják és tanulják! Magyar irodalmi tanításról még nem is álmodnak!

Ugyanez volt a helyzet nálunk is.

Maga a tanrendszer sem volt országosan szabályozva. Ezt azonban úgy kell érteni, hogy a Mária Terézia-féle Ratio 1777-ben s az 1808. évi Ratio rendezte ezt a kérdést. De a protestánsok s közöttük mi is, régi autonomikus jogaikra s az 1791. évi törvényre hivatkozva nem fogadták el, hanem jóformán minden iskola maga állapította meg tanulmányi rendszerét, kézi könyveit, szabályzatát. Az iskolai korhatár nem volt megállapítva. Az elemi iskola nem volt az általános tankötelezettség alapján, tehát elvi szempontból megszervezve és a középiskolától szabatosan elválasztva. A gimnázium elvégzése után a különböző közéleti pályákra és szakokra való előkészítés és készülés útjai, módjai nem voltak megállapítva és kijárva. Hogy csak egy példával szemléltessem a mondottakat: aki a „kollégium” (meg kell különböztetni a hat osztályos „gymnasiumtól”) ú. n. „philosophiai tanfolyamát” végezte, azt minden szaki irányu előkészület és megvizsgálás nélkül azonnal alkalmazták az alsó tagozaton ú. n. *publicus praeceptor*-nak, vagy mint az ötvenes években mondták a magyar nyelv bevonulása után: „altanár”-nak. Mintha valakit ma az érettségi után azonnal rászabadítnának az alsó osztályokra. Az ú. n. professorok, akik a filozófiai tanfolyam végzése után külföldi egyetemeket látogattak ugyan, de tanári szigorlatot nem tettek, csak a felsőbb osztályokban tanítottak. Az alsóbbakat rábízták ezekre a tegnap abszolvált fiatal emberekre, akik várták, hogy a püspök holnap rendelje ki őket valamelyik jobb eklézsiába papoknak. Ezek aztán ott tetszésük s lelkiismeretük parancsa szerint taníthattak, vagy garázdálkodhattak. Senki sem törődött velük.

Ne ütődjenek meg ezen a sötét rajzon olvasóim. Nemcsak nálunk volt ez így. Másutt is ilyenek voltak az állapotok.

Ama nagy baj mellett, hogy a tanárképzés nem volt elég megfelelő, ott volt a másik nagy hiány is: *nem voltak megfelelő kézi könyvek*. Ha volt is valahol valamelyik tanulmánynál tankönyv, az rettenetesen bő és megemészthetetlenül tudományos volt, más szóval: a tudósok, nem a tanulók számára készült, Olyan értelemben vett „tankönyv”, amint ma

értjük, egyáltalában nem volt. S ez még a kedvezőbb helyzet. A legtöbb tanulmánynál semmiféle könyv nem állott rendelkezésre. Ez még nagyobb baj volt. Mert mit tehetett a tanár? Diktálta a tanulni valót. A tanulók írták ezeket, az idő jó része ezzel fecsérlődött el s a végén is a helytelen és hibás leírás miatt egy csomó sületlenséget tanultak össze. Ugyanez a helyzet nemcsak nálunk, hanem országszerte.

És milyen volt a tanulók élete, a diák-társadalom belső, intim világa, a fegyelmi állapot? Ezt szigorúan megszabott napirend szabályozta, amely azonban nem vette figyelembe az ifjúság erőtlől, lendülettől, akarásoktól feszített vágyait, törekvéseit, hanem öreges és túlzottan aszketikus formáival és szabályaival a fiatal lélek életnyilvánulásait csak akadályozta. A törvények és szabályok mindig egy régibb kor szellemét és gondolkozásmódját tükrözték, melyek minden tiszteletreméltó rigorizmusuk mellett is többé-kevésbé már meghaladottak, vagy legalább is megszokottak és meguntak voltak s a fiatalság jövőbe tekintő vágyainak és törekvéseinek nem adtak táplálékot és szellemi támaszt. Ezért gyakori volt az ellentét és összetűzés a vezetőség és az ifjúság között. S ezért gyakori az ellentétek kirobbanása, amely a végén is bizonyos koncessziók mellett rendszerint az ifjúság kívánságainak az elfogadásával ér véget és intéződik el.

Nagyjában és vázlatosan ez a helyzet, mikor Brassai tanári állomását elfoglalja. Az épen vázolt fegyelmi feszültség igen nagy volt a 30-as évek elején úgy, hogy a fiatalság körébe becsúszott rendetlenségeket már nemcsak az egyházi felsőség, hanem a főkormányzók is észrevette. Kérdést is intéz ez iránt s kéri a Tanácsot, mikép lehetne „az oskolai megtágult fenyegetést” fogatosabbá és hatásosabbá tenni? Érdekes, hogy a Tanács válaszában milyen helyesen rátapint ezeknek igazi okára, mikor azt mondja, hogy e fegyelmetlenségre talán befolyással lehetett „*a jelenkorban uralkodó és sokfelé elterjedt újítást kedvelő gondolkodás is*”. Bizottságot neveznek ki tehát, melynek feladatává teszik, hogy az intézet régi törvényeit és törvényes szokásait szedjék össze és alkossanak egy a kor szelleméhez alkalmazott iskolai szabályzatot. A bizottság nagyon hosszasan és nagyon alaposan dolgozhatott, mert az 1837. évi Főtanácsra, mely Brassait tanárnak választotta, még csak egy tessék-lássék jelentést tesz ez ügyben. Igazi munkája csak

ezután kezdődik. Nem hisszük, hogy hibáznánk, ha ezt a jobbrafordulást Brassai hatásának tulajdonítjuk. Az 1839. évi téli Főtanácsra már szabatosan megszövegezett kérdéseket tesz fel, s ezek között javaslat alakjában azt is, hogy *a tudományok magyar nyelven taníttassanak* — melyekre a Főtanácstól elvi irányítást kér és vár. Ezeket megkapván, az ugyanaz évi nyári Főtanácsra előterjeszti munkáját, amely egy szépen, szabatosan és szervesen megszerkesztett egységes mű. Hosszú ideig készült, 7 évig, de jól is van megalkotva. Meggondoltan konzervatív szellemű. Nem veti el a multat, csak azért, mert mult. De számol a haladó idők követelményeivel is. Általában a diákság koronként előterjesztett kérelmeit honorálja úgy, hogy ez a törvényalkotás lényegében nem egyéb, mint a diákság különböző időkben s egyes részletekben előterjesztett kívánságaihoz való hozzájárulás.

Ezután a diákság fegyelmezetlensége tekintetében, legalább forrásaim tanusítása szerint, nem volt ennyi panasz.

Ez a törvénykönyv volt érvényben 1845-ig, mikor a homoródalmási zsinat a közben Brassai vezérsége és érvelései mellett életbeléptetett tanítási rendszer következtében szükségessé vált módosításokat megtette, illetőleg helyesebben mondva: az új törvényeket megalkotta.

A tanulmányi rendszer hiányait némelyek eddig is észrevették. Történtek is ezirányban némi bátoratlan és félnék intézkedések, melyek egy-egy részletet, egy-egy feltünőbb hiányt akartak javítani, pótolni. Az egész rendszer gyökerében és mélyében fészkelő bajt, *a latin nyelv középponti szerepének fonák voltát*, mely minden egyebet magával hoz, az egészbe behatoló mélybelátás elvi világosságával Brassai vette észre. Neki volt széleskörű képzettsége mellett az az erkölcsi bátorsága, hogy a százados hagyományoktól megszentelt kérdés hangyabolyába belenyuljon s felkavarja azt. A 1837. évi Főtanács „az alsóbb tudományok és tanítási rendszer még jobb karba és az élet szükségéhez alkalmaztatott arányba hozatalára“ bizottságot küldött ki. A bizottság elnöke, gróf Bethlen Ferenc, a következő Főtanácsra azt jelenti, hogy a bizottság tagjait a távollakás miatt nem tudta összehozni. Az 1839. évi Főtanácson megint bejelentik, hogy az elnök a bizottságot nem hívta össze s ezért megkérdik tőle: akar-e egyáltalában elnöke lenni a bizottságnak, vagy nem?

Az 1839. évi nyári főtanácson a bizottság terjeszt ugyan be valamelyes javaslatot, de — úgy látszik — sem a Főtanács nem várt sokat attól, sem a bizottság nem sürgette a letárgyalását s ezért a Főtanács csak egy-két kiszakított kérdést beszélt meg, az egész javaslat megvizsgálásába „nem ereszkedhetett.“ Az 1840. évi bölöni zsinat — észrevevén, hogy a múlt évben hozott törvények a latinnak a fékét igen megeresztették, „több tekintetekből szükségesnek találta, hogy minden felsőbb és alsóbb tudományok ennek utána is taníttassanak latin nyelven, valamint a kézi könyvek is ezen nyelven adassanak ki.“

A bölöni zsinatnak ez a retrograd határozata az igazgatóságot fontos lépésre bírta, arra t. i., hogy „ifjaink célirányosabb taníthatására nézve egy tervet dolgozzon ki.“ A *terv kidolgozásával Brassait bízzák meg* 1841 május 4-én. Brassai az aug. 23-i ülésre már bejelenti, hogy a terv készen van. Elfogadják s mint a bölöni maradi szellemű határozat ellen tudatosan szembeszálló munkát az aug. 27-étől Korondon tartott zsinat elé terjesztik. Ez a „*tanítási rendszert*“ megállapító zsinat *korszakalkotó kollégiumunk történetében*. A javaslatot az eddigi rendszernek egy éles, de őszinte és igaz, a hiányokat kimelés és szépítetés nélkül feltáró kritikája előzi meg. Alkalmat vesz arra is, hogy az ez ügyben kiküldött bizottságra kissé rápirítson, melynek munkájának eddig semmi hatását nem tapasztalták s melyről tudják, hogy javaslatot nem is fog beterjeszteni. Ezért „felszólítatlanul is sürgető kötelességének“ érzi az igazgatóság nézeteit e tárgyban előterjeszteni.

Sürgetőnek, mert az iskola által nyújtott műveltség messze elmaradt a világ műveltségétől, mert nem remetéket, hanem „társaság polgárait“ kell nevelnünk. Künn az életben a XIX. százév argandi lámpájával járnak, mi pedig benn az iskolában még mind a XVI. százév alig pislogó mécsénél tapogatózunk. Az alsó osztályok tanítási módja az értelemhez a legkisebbet sem szól, egyedül csak az emlékező tehetségre van alapítva. Tanulóink az életre szükségesekből semmit sem tudnak. Ennek oka? A *fennálló rendszer és a köztanítók járatlansága és tudatlansága*.

A rendszer azért, mert egyellen egy tárgyat, a latin nyelv tanulását tűzi ki mind célul, mind eszközül. Az életre szükséges tárgyak a véletlen önkényére vannak hagyva. S ez egy tárgy tanítása is oly hiányos módon s oly elavult és cél-

szertűlen eszközökkel történik, hogy a tanuló hét évi tanfolyam után is sem magyar, sem latin nyelven még csak egy conceptus megírására sem alkalmas. Hazájáról, a földről, a természet műveiről és törvényeiről, a számok és „uralakok“ viszonyairól a legcsekélyebb ismeretei sincsenek. A *második ok a köztanítók járatlansága*. A tanítás épen olyan mesterség, mint minden más „észi vagy kézi művészet“, melyet senki sem szophat az újjából, hanem tanulni kell. Aztán a tanítónak magának is tudnia kell, hogy taníthasson, még pedig többet kell tudnia, mint az emberek rendszerint képzelik. Már most egy köztanítónak tanítania kell: latint, németet, vallást, számvetést, földrajzot, történelmet. Hogy lehessen kívánni, hogy mindezekből eleget tudjon s ezek tanítási módszerére is készen legyen az, aki arra sohasem készült? Még maga a paedagogarcha sem adhat az összes köztanítóknak, az összes tárgyakból sikeresen útmutatókat. Míg a köztanító valamennyire belejő, eltelik az idő jó része, várja a papi állásra való kirendelést, év végére megkapja, kimegy az iskolából s az utána következő kezdheti előlről. Valóságos sisifusi munka!

Kemény, de minden szavában igaz bíráló, mely után következik a javaslat. Az alsó tagozat álljon hét osztályból. Ezek közül a 3 első a *hungarica*, (a mai elemi iskola 4 osztálya) a 4 felső a *philologica classis*. Amabban *csak magyarul* tanulnak (a harmadikban németül is) mindent, s a magyar nyelvtan megismert szabályai alapján megtanulják majd a philologicában „a latint gyökeresben és állandóbb esmérettel“ 4 év alatt, mint eddig hosszabb idő alatt. A reálék tanulása természetesen párhuzamosan folyton foly. A köztanítók *ne osztályonként, hanem a szakok szerint* neveztesse ki, szám szerint 7-en. Ezek a szakok: latin, magyar—német, olvasás—értelemkifejtő—gyakorlatok—természetráajz, földrajz—történelem, szám- és űrtan, írás—rajzolás—ének, vallás. Ezek kidolgozott terv szerint *hetenként meghatározott órákban* tanítsanak.

A felső osztályok tanrendjére vonatkozó kritikája is lesújtó. Kimondja, hogy nemcsak nálunk, hanem *egész Erdélyben a tanuló ifjúság egyetlen egy intézetben is a latin nyelvet nem érti*. Terve szerint a hét évet végzett ifjú latinból magyarra készséggel, magyarról latinra hibátlanul képes lesz fordítani, vagy egy feladott tárgyra latin conceptust írni. Ezért a latin tanítása *feljebb megszűnik s gyakorlása a tanulók magánszorgalmára*

bizatik. A felsőbb osztályok tanulmányai annyira elfoglalják a lélek minden erőit, hogy ezekben csak az anyanyelven tehetnek sikeres előmenetelt. *Mert idegen nyelvet teljesen megtanulni, nincs s nem is lehet teljesen hatalmunkban.* Hát akinél a nyelvek iránti tehetség hiányzik? Azt kiképzés nélkül hagyjuk? Holott magyar nyelven a reális tudományokra sikeresen előkészíthetnők. Már pedig azt tesszük, midőn a rossz rendszer miatt iskoláinkba rossz, mert tudatlan tanítókat, eklézsziáinkba rossz, mert tudatlan papokat küldünk. Csupán „megrögzött előítéletből” tantalusi kínokat szereztünk ezeknek, midőn a latin edényén keresztül csalogattuk, csábítottuk őket a tudományok mézével s nem engedték hozzányulni. Ideje már, hogy e visszás és fonák eljárással felhagyjunk s a felsőbb tudományokat *magyarul tanítsuk.*

Ha e tervet közelebbről szemügyre vesszük, a multtal szemben a korszakos fordulatot a következőkben találjuk:

Merészen szakít a régi iskolával, melynek *alsó és felső tagozatából teljesen törli a latint, mint az előadás nyelvét, sőt alól, mint tantárgyat is;* felül pedig jóformán csak a tanulók önszorgalmára bizná. (Látni fogjuk, hogy ez irányban reménye nem valósult.) Az eddigi iskolának, ha nem is tantervileg öntudatosan kitűzött, de minden munkájával és eszközével munkált célja *a deákos retorikai műveltség megadása* volt. Brassai „társaság polgárait” akar képezni s ennél fogva az életre szükséges reális ismereteket nyújtani. Ezért — ez még a régi rendszernek nyújtott koncesszió — megelégszik azzal, ha az iskola képessé teszi a tanulót, hogy latin szerzőket „készséggel” magyarra, vagy magyar szöveget „hibátlanul” latinra fordítani tudjon. Az élő beszédben való használatát nem kívánja. Ellenben *annál jobban előtérbe állítja a reális ismereteket,* melyekre a régi iskola semmi gondot nem fordított s melyeket szabatosan csak az anyanyelven lehet megszerezni. Ezzel *az anyanyelvet természetes jogaiiba iktatja.* Hogy magyar irodalom tanításáról még nem beszél? Ez mai szemmel nézve hiány, de aki a magyar középiskola tantervének kifejlődését ismeri, az nem ütközik meg ezen, mert tudja, hogy ez a gondolat még mennyire idő előtti.

Az *osztályrendszer* helyett a *szakrendszert* hozza be s ezzel kapcsolatosan rámutat az *eddigi tanító-, vagy „altanár”-képzés fonákságaira és nagy hiányára.* Mi, akik a tanárképzés országos szabályozása után következő időkből tanítottunk, sőt

az olvasók nagyobb része tanult is, nehezen tudjuk elképzelni, hogy a gimnázium négy vagy öt alsó osztályában tanító olyan legyen, aki csak tegnap végezte a gimnáziumot: minden előkészület, minden vizsgálat nélkül. A tanuló ma kikerült az utolsó évfolyam padjából, mint tanuló s holnap beült a cathedrara, mint publicus praeceptor. Ez volt a helyzet akkor. Az osztályrendszer hozta magával. Kétségtelen, hogy a szakrendszer, bár ennek is tapasztaltuk egy s más hátrányát, a haladó idők követelményeinek, az ismeretek folytonosan bővülő differenciálódásának jobban megfelel. Már akkor is belátták ezt. Hát azóta mennyire igazolódott!

Röviden rámutatok e javaslat további sorsára. A Főtanács minden vita és hozzászólás nélkül — legalább a jegyzőkönyvekben nem találom nyomát — elfogadta és azonnal való életbeléptetését elhatározta. Pedig Daniel Elek főgondnok, — aki Brassai tanárrá választását javaslatba hozta — tiltakozott ellene. De nem vették figyelembe, sőt tiltakozását jegyzőkönyvbe sem iktatták. Nagy lehetett Brassai tudományos tekintélye! Ezért a főgondnok mindjárt másnap — 1841 aug. 28-án — a főkormány-székhezjelentést tesz, hogy a zsinat „az erdélyi tanulmányi rendszerrel merőben ellenkező” tervet fogadott el minden megvitatás és alapos megtárgyalás nélkül. Kéri a Képviselőtanácsot, hogy bevitale akadályoztassék meg s tüzessék ki a tárgy a jövő Főtanács tárgysorozatára beható megvitatás céljából. A főkormány-szék|rendeletét a Főtanácshoz utalják. Az 1842. évi márciusi Főtanács — Daniel Elek főgondnok elnöklete mellett — a javaslat alapelveit elfogadja. Ez elvek: az alsóbb és felsőbb tudományok magyar nyelven és szakok szerint, a latin, német és magyar nyelvek mint nyelvek szükségességükhöz képest célszerűen taníttassanak. A részletek beható megtárgyalására egy „választmányt” küld ki, melynek nagyon részletes utasításokat ad. A bizottság ugyan ezen év jul. 2-ától tartott Főtanácsra már beadja munkálatát. A Főtanács beható vitát folytathatott, legalább fontos határozatai erre mutatnak: a felső tagozaton a latin philologia mellett behozza rendes tantárgyul a *paedagógiát*, megállapítja a *szakcsoportokat hatban* (az egygyel való leszállításnak pénzügyi okai voltak), a köztanítóknak előre való kinevezését kimondja, hogy készülhessenek, továbbá azt, hogy egy évnél tovább is hivatalukban megtartassanak. Nevezetes határozata továbbá egy *állandó nevelésügyi bizottság szervezése*. A javaslat további

sorsáról még csak annyit említek, hogy a főkormányzók még 1845-ben is érdeklődik a korondi zsinat új rendszert alkotó határozatáról. Mire az Egyházi Képviselőtanács megírja, hogy a főgondnok aggodalmai már eloszlottak, a terv ismételen és az ő elnöklete alatt részletesen megtárgyaltattott, életbe is léptették s most évről-évre mind nagyobb siker és eredmény jár nyomában.

Az elfogadott tanítási rendszer életbeléptetésénél mindjárt a legelső lépések megtételénél kitűnt, hogy mennyi nehézség és akadály tornyosul útjába. Nemcsak falvakon s az ú. n. „középiskoláknál“ (Keresztur, Torda, Torockó), hanem Kolozsvárt is. Mindenek előtt hiányoztak a *köztanítók*, az „altanárok“. Hiányoztak a szükséges tantermek, a reálék tanításához a szemléltető eszközök, természettani laboratórium, ásványok, növények, térképek. Sőt némely helyt még a legszükségesebb taneszközök is. És hiányoztak legelsősorban a tankönyvek. Brassai tehát fáradhatatlan buzgósággal és munkabírással megkezdte a kézi könyveknek írását, majdnem azt mondtam: gyártását. Ennek a munkának bemutatására álljon itt egyetlen egy adat: az 1843—44. iskolai évben, tehát a zsinat után két évvel az „alosztályok“ Brassainak következő könyveit használják: VIII. o. Rhetorica (kézírás), V. o. Etymologia (kézírás), VI. o. Syntaxis (kézírás), I. o. Kisdedek számvetése; II—III. o. Számító Sokrates, IV. o. Kálmánka ürismét tanul (kézírás), I—II. o. Ásványtan (Brassai által kiadott utasítás szerint).¹ És ezzel még nincs kimerítve az ő tankönyveinek sorozata.

A vegytan és fizika tanítására nem voltak kísérleti eszközök. 600 frtot ajánl fel e célra olcsó kamat mellett, amelyet s később a tőke nagyobb részét is, elenged. Ásványokat gyűjt az erdélyi bányákból s növényeket kiránduló útjain. A könyvtárt gondozása alá veszi, rendezi, a magáéból 500 darabbal gyarapítja. Az összhangzó ének-tanítás (harmonia) költségeire gyűjt. Két ízben volt igazgató s ezenkívül paedagogarcha, kinek az volt a feladata, hogy a végzett tanulók közül a kiválóbbakat kiszemelte s mint osztálytanítókat a tanítandó tárgyakra előkészítette, a módszeres eljárást velök megismertette. Folyton tanult, hogy élete igazi és egyetlen szenvedélyének, a tanításnak élhessen. Megindította a *Kék könyvtárt*, melyben az iskolai könyvek egész sora jelent meg, a legtöbb tőle magától.

¹ L. Igazgatóság jegyzőkönyve 1840—48 évekről.

Kartársai, felebbvalói nem osztatlan elismeréssel figyelték működését. Voltak bámulói; de voltak gáncsolói is. Az ifjúság azonban tisztelettel és szerető ragaszkodással vette körül. Ösztönösen megérezte a csupán érte fáradó, önzetlen nemes-ségű tanítója szívének melegét és szeretetét. Az ifjúság fellépése, magatartása féktelen, dacos és fegyelmezetlen volt. Tanár és tanítvány távol állottak egymástól. Tudásán, szerető magatartásán alapuló, tiszteletet gerjesztő fellépésével szelidítette meg a rakoncátlankodókat, nem a tanári, a szigorú törvények által támogatott tekintély parancsszavával. Új életet, új szellemet vitt be az iskolába új tanulmányi rendjével, melynek sok üdvös hatása között nem utolsó az, hogy a tanulókkal való bánásmód s általában a fegyelmezés eszközei szelidültek. Míg az 1839. évi törvények még „a vessző alól kikerültek“-ről beszélnek s ismerik a testi fenyítésnek ezt az eszközét, sőt a „kike-lés“ örömeinek megváltására szolgáló pénzdótot állapítanak meg, addig az 1842. évi főtanács határozatai után a Képviselő Tanács már kimondja, hogy „korbáccsal, vesszővel, pálcával s akár-mely ütő eszközzel testi büntetések ezennel megszüntetnek.“ S felhívja az igazgatóságot, hogy gondoskodjék „az időkorok és erkölcsi nevelésnek megfelelő büntetésekről.“ Igaz, hogy az igazgatóság nem meri kihirdetni az új törvényt s arra utasítja az igazgatót, hogy a törvények kihirdetése alkalmával „a testi fenyítést eltöltő határozatot ne olvassa fel, hanem hallgassa el.“ De az új szellem már ellenállhatatlanul halad előre s ha nem merik kihirdetni a törvényt, félvén az ifjúság indulatainak fék nélkül való szabadoneresztésétől, másfelől a helyzetnek ez a kényesen ferde volta s nem nevelőkhöz illő őszinteség-hiánya olyan szelidebb büntetéseket hozott alkalmazásba, melyeknél jobbakat ma sem tudnak: megintés, játékoktól való eltiltás és a szülőknél értesítése.

Az 1845. évi homoródalmási zsinat, amely az új rendszer következményeként szabályozza és előírja a tanítóknak szakok választását, megvizsgálását és próbatanítását, némi nyugvó pontot hoz a gimnáziumot érintő kérdések tárgyalásába. Ezután a Főtanácsok figyelme a teológiai és jogi oktatás kérdései felé terelődik. Brassai működése most már intenzíven a tankönyvek szerkesztésére irányul. Az idő halad. Ésre sem vesszük s itt van 1848 idusa, mikor az ifjúság most már (márc. 26.) nem azt kéri, hogy az egyenruha „az időkorhoz képest“

módosíttassék, hanem egyenesen és kertelés nélkül rövid, kurta, pattogó mondatokban, hogy a Tanács „még a jelen gyűlésben szüntesse meg az uniformisról szóló összes törvényeket.“ A maguk részéről ígéri, hogy a templomi szószéken s ahol tetsületileg kell megjeleneni, ezután is önként mindenkor „magyar-kásan“ fognak megjeleneni. A Tanács — mit is tehetett egyebet? — „tekintve a jelen körülményeket“ teljesíti a kérést. Brassainak a szabadságharc előtt még egy nemes cselekedetével találkozunk. 1848. jun. 19-én a Főtanácson felajánlja, hogy a maga költségén egy könyvnyomdát fog felállítani és kezelni. A Főtanács a gondolatot elvileg elfogadja. Kivételére azonban nem kerülhetett sor. Brassai 1848. okt. 30-án jelen van még a Képviselő Tanácson s azután eltűnik szemünk elől. Kőváry azt mondja, hogy résztvett a szabadságharcban s annak szomorú vége után — úgy sejtí — Szalmár vidékén sokáig bujdosott. Aztán felkerült Pestre s hosszú tíz esztendő múlva 1859-ben megint a kollégiumnál van, mint tanár. Jóakarói, barátai alapítványt tettek egy kizárólag Brassai által betöltendő tanári szék alapítására. Elfoglalta a tanszéket, most már teljesen megváltozott viszonyok között. A többek között zsidónyelvet tanít a teológusoknak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megválasztván hivatalnokának, lemondott tanári állásáról. Ugyanaz a Főtanács, mely a lemondást hasznos működéséért hálás köszönete kifejezése mellett elfogadta, megválasztotta iskolai felügyelő gondnoknak 1862. szept. 1-én.

AMERIKAI PROTESTÁNS LITURGIA.

A K. M. szerkesztőjének szíves figyelméből, vagy inkább figyelmeztetéséből módomban van egy pár nem éppen időszerűtlen gondolatra terelni a figyelmet. A *Christliche Welt* jelen évfolyama *Amerikanische Reiseindrücke* cím alatt egy amerikai tanulmány-úton levő német embernek, Heinrich Fricknek érdekes megfigyeléseit hozza folytatólagosan, ez alkalommal a liturgiára vonatkozókat. Erdélyi magyarnak, ki az utóbbi években a régi német-magyar kultúrközösségből akarva nem akarva kiszakadt s inkább egyébfelé orientálódik, valóságos lelki csemege eleven németet hallani az ő naivságig lelkes, pedánságig alapos s egyetemes áttekintésű, lelkiismeretes becsületes-ségükkel, de meg jól is esik az embernek, ha egészen érdektelen szemek megfigyelésén keresztül és meglepetésszerűleg igazolva látja a maga aggodalmait és buzgólkodásait. De beszéljen a német!

Azon kezdi, hogy valóságos fölfedezés volt számára az amerikai liturgia. Azt hitte, hogy csak az „üdv“ hadseregének harsonázását s holmi egyesületi énekeket, európai fülnek profán és szentimentális zöngeményeket fog hallani s meglepődve tapasztalta, hogy az amerikaiaknak sok értékes, szép, régi egyházi énekük is van, de van kivált, amit igazán irigyelhet tőlük az óvilág, feltűnően sok szép művészi kivitelű és hangulatu *modern* énekük. A sok gyűjtemény közül előszámlálja a következőket: *Hymnal for American Youth*. Nev-York 1923. *American Hymnal*. — *The Hymnal of Praise*. — *The Student Volunteer Hymnal*. — *Cantate Domino*, stb. Az első ének csaknem mindenikben ez: *Rejoice, ye pure in heart* (Örvendjete, ti tisztaszívűek). Harsogó újjongás ez, mely találóan kifejezi az amerikai kereszténység diadalmasan előretörő optimizmusát. A 19. századból való. Modernnek aztán elsősorban azok az énekek, melyek Isten országát a maga különféle *szociális* vonatkozásaiban és kihatásaiban rajzolják. Ilyen pl. *Russel Bowienek* 1909-ben készült éneke: *O Holy City seen of John* (Oh, János látta szent város). Gyakran egybe kerülnek itt: Patriotism and democracy, misszió és világbéke. Kiemeli s mint látszik különösnek találja amerikaiaktól a hazafias dalokat, mint „*God save America*“ s lefordítja az első bevándorlók emlékezetét dicsőítő: *O God, beneath thy guiding hand* címűt: